

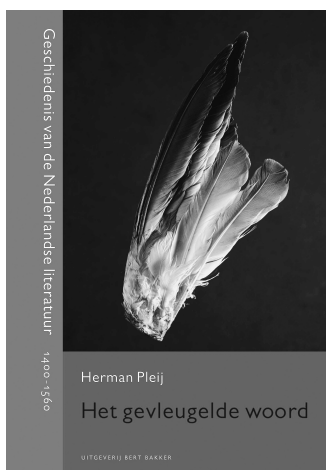
IN MARGINE

PROVOCEREND, VERWARREND, SUBLIEM

Johan OOSTERMAN

Naar aanleiding van: Herman Pleij, *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560*. Amsterdam: Prometheus, 2007. 863 p., ills. ISBN 978-90-351-3044-9 (gebonden); 978-90-351-3090-6 (paperback). Prijs: € 49,95 (gebonden); € 39,95 (paperback).

Inleiding

Hoe zou een geschiedenis van de Nederlandse literatuur van 1400 tot 1560 er uit kunnen zien? Ze zou moeten beginnen met de grote verzamelhandschriften van rond 1400: Gruuthuse, Hulthem, Comburg, Den Haag, Berlijn. De literatuur van eeuwen her speelt er nog een rol, terwijl belangrijke poëtische vernieuwingen zichtbaar zijn. De stad is dominant en stedelijke thema's en genres bepalen het beeld. De Bourgondiërs zouden een plaats moeten krijgen en de grote verspreiding van de Moderne Devotie en andere religieuze hervormingsbewegingen (en vanaf ongeveer 1480 de enorme geliefdheid van vrome liedjes). Daarna moet het

gaan over de rederijkers: hun begin in het Zuiden, het belang van deze eerste grote literaire beweging in de Nederlanden. Maar ook de belangrijke kronieken en prozawerken uit de vijftiende eeuw. De stempel die het humanisme op de samenleving drukt, de manier waarop dit de tekstcultuur beïnvloedt en, na het midden van de vijftiende eeuw: de aarzelende opkomst van het gedrukte boek. Antwerpen, ondertussen het economische en culturele hart van de Nederlanden, wordt tot centrum van literatuur: daar verschijnen belangrijke lied- en refreinbundels, daar groeit Anna Bijns op die, nadat al

heel snel ook in de Nederlanden Luther aanhang verwerft, haar scherpe refrainen publiceert.

De zestiende eeuw is de eeuw van onrust en verwarring, van een schijnbaar ontbreken van literaire hiërarchieën. Talrijke prozaromans verschijnen, de rederijkerscultuur bloeit in Zuid én Noord. Vanaf de jaren dertig wordt de reformatie of worden althans aanzetten daartoe steeds zichtbaarder: Gentse Spelen, *Souterliedekens*, liedbundels. En iets later breekt de aandacht voor de klassieke baan: nieuwe vertalingen verschijnen, nieuwe opvattingen over retorica komen in de mode. En steeds spelen de rederijkers hun rol, wel het meest prominent tijdens het grootste landjuweel dat gehouden is: Antwerpen 1561. En daarmee komt het verhaal ten einde. En uiteraard is er ruimte voor thematische hoofdstukken over melancholie en aspecten van opvoeding, over drukkerspolitiek, toneel en lied. Over jongerencultuur, strontfolklore en seks. Over politiek en propaganda en over de rol van de dichter. En over de allesoverheersende vroomheid. Zo ongeveer stel ik me een literatuurgeschiedenis voor.

Literatuurgeschiedenis?

Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560 van Herman Pleij biedt in grote lijnen zo'n overzicht: in ruim 860 pagina's, verdeeld over achttien omvangrijke hoofdstukken, komen alle thema's aan de orde die voor hem de kern uitmaken van de literatuur tussen middeleeuwen en renaissance. Dat gebeurt in hoofdstukken waarin heel losjes iets van chronologie zichtbaar wordt – in het eerste hoofdstuk komen teksten uit de beginperiode ter sprake, het voorlaatste hoofdstuk eindigt met het Antwerpse rederijkersfestival in 1561. Hoofdstuk 18, ten slotte, behelst een soort van verantwoording achteraf van gemaakte keuzes en uitgangspunten. De schrijver biedt een overweldigende blik op een al te vaak onderschatte periode uit de Nederlandse letterkunde, een periode die zonder het jarenlange ijveren van Pleij een heel ander aanzien zou hebben gehad. Dat is een verdienste die niet licht overschat kan worden en dat bepaalt wel in de eerste plaats het grote belang van dit boek.

Het gevleugelde woord is een imponerend boek door zijn omvang maar meer nog door de rijkdom aan onderwerpen die aan bod komt, en door de ogenschijnlijk uitputtende manier waarop bekende, maar meer nog onbekende teksten in een welbewuste samenhang ter sprake komen. Maar het is geen literatuurgeschiedenis die zoiets als een ontwikkelingsgang – om een woord van Te Winkel te gebruiken – wil schetsen waarin de chronologie het

houvast vormt voor de lezer, waarin de loop van de gebeurtenissen het kader vormt waarbinnen het verhaal van de literatuur verteld wordt. Pleij geeft tussen de regels door wel het historische kader waarbinnen zijn verhaal zich ontwikkelt, maar wie niet op voorhand al een aardig beeld heeft van de periode waarop dit boek betrekking heeft, zal moeite hebben om steeds chronologisch houvast te hebben. Het is wat mij betreft zelfs de vraag of je hier mag spreken van een ‘literatuurgeschiedenis’.

De discussie over de eisen die gesteld mogen worden aan een literatuurgeschiedenis, is te complex om hier samen te vatten,¹ maar in elk geval moet het toch gaan om ‘de diachronische studie [...] van alles wat met literatuur te maken heeft’, zoals Van Gorp het heel beknopt aanduidt (Van Gorp e.a. 1998, 257). Dat Pleij schrijft over alles wat met literatuur te maken heeft, valt moeilijk te ontkennen, maar of hij daarbij de diachronie voortdurend in het oog houdt, is de vraag. Door af te zien van een inleidend hoofdstuk waarin de kaders van het vertelde verhaal duidelijk worden aangegeven en door de voortdurende wisseling tussen min of meer chronologisch geordende en meer thematisch opgezette paragrafen, en door in die chronologische paragrafen en hoofdstukken vaak ook nog weer heen en weer te springen door de tijd (en door de ruimte), ontstaat veeleer een synthetisch beeld van een periode – de overgang tussen middeleeuwen en Gouden Eeuw – dan de analytische beschrijving van een literatuur die zich, meer of minder dwingend, ontwikkelt in de bijna twee eeuwen die centraal staan.

Een voorbeeld van die werkwijze biedt de paragraaf over ‘Schimpliederen’ (p. 255-258) waarin eerst een aantal voorbeelden ter sprake komt van liederen waarin overspeligen beschimpt worden. In 1425 worden ze verboden in Brussel, in 1444 vaardigt de stad Leuven een verbod uit. Een alinea verder gaat het over liederen in de politieke strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen die in 1480 in Leiden worden gezongen. Na een verdere uitweiding over Hollandse partijliederen, besluit de paragraaf met een alinea over het Kerelslied uit het Brugse Gruuthusehandschrift dat refereert aan gebeurtenissen uit het einde van de veertiende eeuw.² Het is een associatieve opsomming van verwante

¹ Naar aanleiding van Frits van Oostrom, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* is een interessante aflevering van het tijdschrift *Queeste* verschenen (13 [2006], 1) met besprekingen vanuit diverse disciplines. In diezelfde aflevering een belangwekkende bespreking van H. Tervooren: *Vander Masen tot op den Rijn [...]*. Zie ook Oosterman 2006. Er is wat mij betreft alle reden om naar aanleiding van de nu verschenen delen in de *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* opnieuw een debat ten principale te voeren over de uitgangspunten van de literatuurgeschiedschrijving.

² Wie een coherent beeld van het Gruuthusehandschrift wil krijgen moet hier en op meer dan twintig andere plaatsen door het hele boek heen de gegevens bij elkaar zoeken. Het is een illustratie van de deconstruerende wijze waarop Pleij coherente bronnen in zijn boek inzet.

liederen, geen chronologisch geordend overzicht van een genre. Deze opzet volstaat om een treffende typering te geven van het schimplied en de rol die het speelt bij het kanaliseren van onlustgevoelens, maar hij toont niet hoe zo'n genre zich door de eeuwen heen ontwikkelt.

Visie en methode

De gekozen opzet hangt in sterke mate samen met Pleijs visie op de literatuur uit die overgangperiode van middeleeuwen naar Nieuwe Tijd, de tijd die in zijn ogen vóór alles te karakteriseren valt als het tijdvak van de opkomende stadscultuur waarin zowel elementen uit de volkscultuur als uit de hoofse cultuur werden toegeëigend door de klasse van zelfbewuste burgers. De these van de opkomende burgerij, zoals ik deze wil noemen, domineert het werk van Pleij vanaf zijn proefschrift over het Gilde van de Blauwe Schuit tot op de dag van vandaag; *Het gevleugelde woord* is de ultieme verhandeling hierover. Het oogt daarbij in de eerste plaats als een breed uitgesponnen essay, de summa van 35 jaar onderzoek, waarin alle eerdere hypothesen, aangevuld met diverse nieuwe, de revue passeren. En daarbij is er terecht veel aandacht voor de verschillen in literatuuropvattingen, performatieve aspecten en het anders functioneren van literatuur uit het verleden:

Literatuur is overal. Maar juist niet waar wij die in de eenentwintigste eeuw het meest aantreffen en beleven – in de leunstoel, op de bank, in bad of bed. Literatuur in de late Middeleeuwen is er om met elkaar te delen, kijkend naar een balk in het raadhuis, luisterend in een zaaltje, geboeid door zoldertheater of dramatisch spektakel op de markt en langs de straten. (p. 53)

Dat literatuur natuurlijk wel degelijk werd opgeschreven en alleen daardoor is overgeleverd, is evident. Pleij schrijft daar ook over en laat mooi zien dat die overlevering sterk afwijkt van onze tekstgetrouwe vermenigvuldiging van gedrukte teksten. De veranderlijkheid van de tekst wordt voorbeeldig besproken in de paragraaf 'Kopiistenwerk' (p. 56-58). Die weerspiegelt de inzichten uit enkele decennia onderzoek waarin de overlevering van teksten serieus wordt genomen,³ en Pleij slaagt erin deze zo treffend weer te geven dat iedereen die belang stelt in teksten uit de middeleeuwen of eerdere perioden, deze pagina's zou moeten lezen om zich te realiseren hoe fundamenteel anders literatuur in vroeger tijden functioneerde.

³ Hij refereert hierbij nergens aan de fundamentele discussie over dit onderwerp die bijvoorbeeld in de *Germanistik* is gevoerd. Voor een verhelderend overzicht, zie Bein 2002.

Dat literatuur in de eerste plaats gesproken, gespeeld en gezongen literatuur is, wordt met verve door Pleij naar voren gebracht. En op overtuigende wijze laat hij daarbij door een overvloed aan bewijsplaatsen zien dat zingen en spreken, voordragen en spelen vaak haast als vanzelf in elkaar overgingen. De literatuurconsument van de vijftiende en zestiende eeuw las niet, maar keek en luisterde. Het performatieve aspect van de literatuur krijgt de laatste jaren meer en meer aandacht en Pleij heeft belangrijke inzichten uit het onderzoek daarnaar haast achteloos een plaats gegeven. Wie *Het gevleugelde woord* heeft gelezen, zal daardoor nooit meer een middeleeuws gedicht lezen zonder zich af te vragen wat de specifieke werking van zo'n tekst in een voordrachtssituatie heeft opgeroepen.

In hoofdstuk 11, 'Spektakel op de planken', gaat het over toneel en dus over performatieve lezing van teksten: toneel als op de planken gebrachte literatuur. De teksten werden gesproken, de acteurs speelden hun rol. En bij dit alles was er volop aandacht voor gedurfde enceneringen, gooi- en smijtwerk, suggestieve lichaamstaal. 'Men moet de bewaarde teksten niet alleen lezen als filoloog, maar ook als dramaturg', schrijft Pleij terecht (p. 456). Wie zich niet probeert voor te stellen hoe de tekst is opgevoerd, mist de kern en zonder verbeelding gaat dat niet. Toch is er reden de filologie niet te veel uit het oog te verliezen. In het vuur van zijn betoog lijkt dit Pleij – wiens stem soms haast hoorbaar opklinkt uit de geschreven woorden – toch te overkomen.

Wanneer Pleij een paar kluchten bespeekt, zoekt hij als een bedreven dramaturg naar het komisch potentieel van de teksten. Hij wrikt de ruimte tussen de regels zo ver als mogelijk open. Daarbij ziet hij geen mogelijkheid, en zeker geen dubbelzinnigheid, over het hoofd. Zo ook in de *Dove Bitster*, een klucht uit de zestiende eeuw, waarin verwickelingen tussen heimelijke minnaars en een willige meid centraal staan. Wanneer de laatste minnaar zich aandient, beveelt de meid Aechtgen (gespeeld door haar baas in travestie) hem zich van zijn kleren te ontdoen. Wanneer hij dit in de duisternis heeft gedaan, zegt ze: 'Geef mijn de hant en wilt mij volgen./ U geslacht is mijn al veel te groot'. Pleij veronderstelt dat hier op dubbelzinnige wijze naar zijn hoge geboorte én naar zijn fallus wordt verwezen: 'Maar als ze met zijn fallus in haar hand spreekt over zijn al te aanzienlijke geslacht, wordt de dubbelzinnigheid ten top gevoerd' (p. 454). Maar betekent 'geslacht' wel wat Pleij er in wil lezen? De middeleeuwer schroomde niet om over een penis te spreken, en had het dan meestal over 'roede'. En net als tegenwoordig waren er ook toen vele andere benamingen en eufemismen, maar voor zover valt na te gaan, was 'geslacht' daar niet bij.⁴ Het is ook twijfelachtig of in deze klucht,

⁴ Het *Middelnederlands Woordenboek*, de teksten op de cd-rom *Middelnederlands* en het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* geven in elk geval geen ondersteuning voor Pleijs interpretatie.

zoals Pleij veronderstelt, gebruik is gemaakt van kunstfallussen. De filoloog ziet in elk geval geen dwingende reden voor de woorden waarmee Pleij de bespreking van de *Dove Bitster* besluit: 'Kunstfallussen lijken tot de standaarduitrusting van het komische theater te behoren, al is er weinig concreets van bewaard gebleven' (p. 454). Het lezen als dramaturg zou hier benoemd kunnen worden als de methode van de verbeelding, een verbeelding die wat mij betreft wel iets meer begrensd had mogen worden door de soms saaie zekerheden van de filoloog.

Wat is literatuur?

In het onderzoek naar middeleeuwse letterkunde is de laatste decennia vaak een zeer ruime literatuuropvatting gehanteerd. Zo goed als alle teksten, met uitzondering van de strikt administratieve bronnen, worden tot het object van de literatuurhistoricus gerekend. Van Oostrom huldigt dit uitgangspunt in *Stemmen op schrift* en je zou verwachten dat Pleij in zijn bijdrage aan de literatuurgeschiedenis van dezelfde opvatting uitgaat. Maar in het laatste hoofdstuk stelt hij het probleem aan de orde dat wat tot in de zestiende eeuw tot de literatuur wordt gerekend, in de eeuwen daarna geen 'literair' vervolg meer heeft. Pleij besluit: 'Daarom is gekozen voor een literatuurbegrip uit modernere tijden bij dit overzicht van een deel van de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Maar daarbij is er wel naar gestreefd om de vertekeningen die daardoor ontstaan, op zijn minst te signaleren en hier en daar op beperkte schaal te corrigeren' (p. 723). Artesliteratuur komt hierdoor slechts mondjesmaat aan bod en datzelfde geldt voor grote delen van de geestelijke letterkunde (catechese, gebeden, (bijbel)vertalingen, psalmberijmingen). De *Souterliedekens*, die vanaf de eerste druk in 1540 zeer invloedrijk waren, ontbreken geheel; de *Veelderhande Liedekens*, vaak herdrukt en van groot belang binnen de opkomende reformatie, worden slechts eenmaal genoemd.

Pleij's keuze voor 'het meer "literaire" werk in moderne zin' (p. 726) valt te betwisten, des te meer omdat hij op diverse plaatsen duidelijk maakt dat eigenlijk pas in de loop van de zestiende eeuw de 'moderne' auteur op het toneel verschijnt en het literaire werk een zelfstandige status verwerft die vooruitwijst naar de moderne autonomie van teksten. Dat zou er juist voor pleiten pas vanaf 1560 te werken met een modernere opvatting over wat literatuur is (al hoop ik toch dat voor het deel over de literatuur van de zeventiende eeuw niet van een al te beperkte literaturopvatting is uitgegaan). Pleij doet bovendien naar mijn idee te weinig recht aan de breedheid van het letterkundige onderzoek in de laatste decennia. In een persoonlijk

gekleurd essay valt dit te rechtvaardigen, in een literatuurgeschiedenis eigenlijk niet.

Maar gaat *Het gevleugelde woord* vooral over teksten die ook nu tot de literatuur gerekend worden? Dat is maar zeer de vraag. Pleij maakt juist op zeer grote schaal gebruik van teksten die nu niet meer tot de literatuur worden gerekend: loterijbriefjes, poppenspel, politieke liederen, volkse meezingers. Hij lijkt zich vooral te beperken tot de teksten die ingezet kunnen worden om het verhaal te vertellen van de opkomende stadsliteratuur. En daarin is wel plaats voor de enkele loterijbriefjes over scabreuze onderwerpen, maar niet voor duizenden gebeden- en getijdenboeken die werden gekoesterd en vaak ook stuk werden gelezen. Niet alleen (en misschien zelfs niet in de eerste plaats) het moderne literatuurbegrip heeft de keuze bepaald voor wat hier ter sprake komt, maar evenzeer de geprononceerde opvattingen van Pleij. *Het gevleugelde woord* is daardoor minder dan *Stemmen op schrift* de neerslag van het literairhistorische onderzoek in den brede zoals het de laatste jaren heeft plaatsgevonden. Terwijl Van Oostrom vakdiscussie laat zien en hier en daar de discussie met uitdagende opvattingen aangaat, toont Pleij nergens wat er in het vak gaande is, terwijl juist voor de periode die hij behandelt daar alle redenen toe zou zijn.

Tot besluit

Het gevleugelde woord is een rijk en uitdagend boek waarin een literaire cultuur tot leven komt die zonder verbeeldingskracht niet te begrijpen valt. Het bevat prachtige en provocerende bespiegelingen over voordracht en poppenspel, en bijvoorbeeld een subliem hoofdstuk over 'De grote rederijkers en hun lyriek' (p. 335-393), en precies dit hoofdstuk, waarin achtereenvolgens Anthonis de Roovere, Anna Bijns en Eduard de Dene uitvoerig aan bod komen, laat zien hoe verhelderend het strikt volgen van de chronologie kan zijn.

In Pleijs boek komt alles samen wat Pleij in de afgelopen 35 jaar heeft bijgedragen aan de letterkundige neerlandistiek, en meer dan dat. Maar toch, en dat is uit het voorafgaande al duidelijk geworden, weet ik niet goed raad met dit boek. Als *Het gevleugelde woord* als zelfstandige publicatie was verschenen – een samenhangende visie van Pleij op de literatuur van de vijftiende en zestiende eeuw – dan zou ik, behoudens wat bedenkingen, zonder meer enthousiast zijn geweest. Maar nu het is verschenen als onderdeel van de reeks *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur* vind ik dat het tekortschiet. Het geeft te weinig inzicht in de diachronie en biedt te weinig houvast voor wie een beeld van de ontwikkelingen in de Nederlandse literatuur wil

verwerven. Het is daardoor naar mijn idee niet geschikt om een rol te spelen in het (academische) onderwijs. Alleen wie zich al een beeld gevormd heeft, of wie zich wil laten meevoeren in de draaikolk van verhalen en gebeurtenissen, kan met dit boek uit de voeten. Bovendien is het te eigenzinnig: er zijn aspecten onderbelicht of zelfs afwezig die in een literatuurgeschiedenis van deze omvang niet mogen ontbreken: het geestelijke lied, de psalmberijmingen, de artesliteratuur, de wisselwerking met andere literaturen, de verhouding tussen het centrum (Vlaanderen, Brabant en later ook Holland) en de perifere gebieden. Maar ondertussen is *Het gevleugelde woord* een ongemeen rijk en stimulerend boek. Het zou daarom onterecht zijn te volstaan met een bespreking van een paar duizend woorden om het boek vervolgens keurig in het gelid in de boekenkast te plaatsen. Pleij daagt zijn collega's nog eens uit om allerlei aspecten van de literatuur die hij zo goed kent, opnieuw grondig te beschouwen. Het boek probeert en in de komende tijd moeten specialisten op het gebied van de vijftiende en zestiende eeuw het uitgelokte debat maar aangaan. Het werk van Pleij is te belangrijk om het onaangeroerd te laten.

Literatuur

BEIN 2002

T. Bein, 'Einführung in das Rahmenthema ["Überlieferungsgeschichte – Textgeschichte – Literaturgeschichte" im Jahrbuch für Internationale Germanistik]', in: *Jahrbuch für Internationale Germanistik*, 34, Heft 2. Bern e.a., 2002, 89-104.

VAN GORP e.a. 1998

H. van Gorp e.a., *Lexicon van literaire termen*. 7e herz. dr. Groningen e.a., 1998.

OOSTERMAN 2006

J. Oosterman, 'Weten dat het niet kan. En toch moet het. Over *Stemmen op schrift* in het onderwijs', in: *Madoc*, 26 (2006), 175-179.